

دستنویسی پراهمیت از انیس الطالبین و ارتباط آن با دهخدا (فراخوانی برای تدوین کتابشناسی مآخذ لغت نامه دهخدا)

جواد بشری *

چکیده

نگارنده دستنویسی از کتاب انیس الطالبین در عرفان نوشته صلاح بن مبارک بخاری (متوفی ۷۹۳ ق.) متعلق به سال ۸۴۸ ق. در کتابخانه آیت الله مرعشی یافته که به عقیده او، علی اکبر دهخدا (۱۲۵۷ - ۱۳۳۴ ش.) در نگارش کتاب لغت نامه به همین نسخه خطی استناد کرده است. نگارنده بر اساس مشاهده آن نسخه خطی و حواشی آن مدعای خود را ثابت می کند، بعلاوه ویژگی های املائی و کتابتی آن را نشان می دهد. آنگاه پیشنهاد می کند که دیگر نسخه های متون مورد استناد دهخدا نیز شناسانده شود.

کلیدواژه ها

لغت نامه (کتاب) - منابع: انیس الطالبین (کتاب): بخاری، صلاح بن مبارک: نسخه های خطی - قرن نهم؛ مستندات لغت نامه؛ دهخدا، علی اکبر.

از میان دستنویس‌های پراهمیت موجود در گنجینه خطی کتابخانه بزرگ آیت الله مرعشی، در این نوشتار به اهمیت یک دستنویس مغفول‌مانده اشاره‌ای می‌شود. این نمونه، یکی از صدها دستنویس این گنجینه است که لازم است برای شناخت و جوهری از تاریخ نسخه‌های خطی اسلامی و پژوهش‌های متن‌شناسی، مجدداً توسط متخصصان بررسی و توصیف شود.

انیس الطالبین و عدة السالکین، نگارشی به فارسی، اثر صلاح بن مبارک بخاری، یکی از پیروان طریقت نقشبندیه در نیمه دوم سده هشتم هجری، از اصلی‌ترین منابع احوال بهاءالدین محمد نقشبند بخارایی (۷۱۸-۷۹۱ ق)، مؤسس طریقت مزبور، و در واقع کتابی در مناقب و اولیانا‌مه‌ای برای خواجه بهاءالدین است. اگر اشاره صاحب هدیه العارفین به سال درگذشت صلاح بن مبارک صحیح باشد، او در ۷۹۳ ق درگذشته است.^۱ انیس الطالبین، حاوی اطلاعات ارزنده‌ای در تاریخ تصوف و تاریخ اجتماعی، و همچنین حاوی فواید زبانی و ادبی بسیار است.

در مراجعه به لغت نامه دهخدا، ارجاعات متعددی به انیس الطالبین، گاه با ذکر دقیق شماره صفحات آن مأخذ و گاهی بدون قید شماره صفحه، دیده می‌شود. این در حالی است که در زمان فیش‌برداری برای تدوین لغت نامه، یا به عبارت دیگر در زمان حیات مرحوم دهخدا (۱۲۵۷-۱۳۳۴ ش)، تصحیح و چاپی از این کتاب وجود نداشته است. پرسش اینجاست که مرحوم دهخدا واژگان مدخل‌شده از این کتاب و شواهد آن را از کدام دستنویس تهیه کرده است؟ در میان دستنویس‌های کتابخانه پراهمیت خود او که نسخه‌ای از این کتاب وجود ندارد.^۲ اما آیا چنین دستنویسی از کتاب مزبور، در میان نسخه‌های سایر کتابخانه‌های در دسترس او وجود داشته است؟ و یا این احتمال پذیرفتنی است که او به نسخه‌ای از نسخه‌های شخصی خود از این کتاب مراجعه کرده بوده که اینک آن نسخه در کتابخانه دیگری

۱ انیس الطالبین، ص ۴۳، مقدمه مصحح.

۲ نه در فهرستی که استاد دانش پژوه به سال ۱۳۴۲ برای این کتابخانه تهیه کرد، خبری از دستنویسی از انیس الطالبین است، و نه در فهرست مفصل‌تری که به تازگی توسط دکتر سیدمحمد منصور طباطبائی برای نسخه‌های موجود در کتابخانه مؤسسه لغتنامه دهخدا تدوین شده (رک: منابع) چنین اثری گزارش شده است.

نگهداری می‌شود؟ برای پاسخ به این پرسش، لازم است دستنویس‌های این کتاب را در همه کتابخانه‌های ایران دنبال کنیم، به این امید که شاید نسخه‌ای را که زمانی در اختیار دهخدا بوده به دست آوریم.

اما پیش از هر چیز، لازم است اشاره شود که نسخه‌ای وهمی که سال‌ها گمان می‌رفت دهخدا از روی آن به فیش‌برداری از این کتاب پرداخته، وجود خارجی ندارد و مطالبی هم که شفاهاً درباره آن نسخه بیان شده، صحیح نیست. مصحح انیس الطالبین، خلیل ابراهیم صاری اوغلی، در این باره چنین نوشته است: «این جانب بعد از پایان درس‌های دوره دکتری سه موضوع را برای رساله دکتری به آقای دکتر شهیدی عرضه داشتم و ایشان تصحیح انیس الطالبین و عدّه السالکین را بدین دلیل که نسخه‌ای متأخر از کتاب مورد مطالعه مرحوم علامه علی اکبر دهخدا قرار گرفته و در فیش‌های لغت نامه مورد استفاده واقع شده است، مرجح داشتند^۱». او در بخش توصیف دستنویس‌های برجای مانده از این اثر، به طور مبهم از وجود نسخه‌ای که هیچ‌گاه در کتابخانه مؤسسه دهخدا یافت نشد، به اشتباه چنین یاد کرده است: «نسخه کتابخانه مرحوم دهخدا: این نسخه که گویا از سده دوازده - سیزدهم هجری بوده و لغات و ترکیبات آن مورد استفاده و استناد مرحوم دهخدا در لغت نامه قرار گرفته، در دسترس نبود». به نظر می‌رسد او هیچ سندی برای اثبات وجود چنین دستنویسی در اختیار نداشته و به احتمال فراوان، اساساً چنین دستنویسی در کتابخانه مؤسسه دهخدا نیز وجود خارجی نداشته است. چه رسد به این که بتوان تاریخ تقریبی استنساخ آن را نیز حدس زد و کتابت نسخه را از سده دوازدهم یا سیزدهم هجری دانست.

بی‌شک دستنویس شماره ۸۹۱۶ کتابخانه مرعشی، همان دستنویسی است که زمانی در اختیار دهخدا قرار داشته است. تاریخ دست به دست شدن این نسخه، بر اساس یادداشت‌های صفحه عنوان آن، و نیز کاغذی که لابلای صفحات آن قرار دارد، خود بسیار پراهمیت و جالب توجه است. بر روی برگ بدرقه ابتدای دستنویس، خط دهخدا و نیز یادداشتی دو سطری با مداد متعلق به علامه محمد قزوینی دیده می‌شود. چنین است مطلب نوشته شده به خط

۱ انیس الطالبین، ص ۵۹ مقدمه.

دهخدا در میانه این صفحه: «کتابهائی که خدمت حضرت شیخ محمدخان [منظور: علامه محمد قزوینی] است، برای رکوب... [۴]: نوروزنامه، کریستن سن». بالای این یادداشت، با خودکار و به خط زمختی نوشته شده است: «خط علامه دهخدا [۱]». بالاتر از آن و با مدادی که مطالب آن کمرنگ شده و بی شک خط علامه قزوینی است، دو سطر درباره برخی اغلاط املائی کاتب این دستنویس نوشته شده که از آن میان، اشاره او به «بنده گی»، «بنده گان» و «طلاطم»، به جای «بندگی»، «بندگان» و «تلاطم»، قابل رؤیت و خواندن است. برخلاف بسیاری یادداشت‌هایی که از قزوینی در ابتدای کتاب‌های خواننده شده توسط او سراغ داریم، این دو سطر، بی تاریخ است و روشن نیست که قزوینی در چه سالی موفق به عاریه گرفتن این کتاب و خواندن آن شده است. مع الوصف می‌توان حدس زد زمانی که او در سال ۱۳۱۸ به ایران بازگشته و در این سال‌ها با دوست دیرین خود، دهخدا، حشر و نشر داشته، این نسخه را از او به امانت و مطالعه گرفته است^۱. یادداشت‌های احتمالی دیگر او را در این نسخه، نباید در بررسی‌های بعدی از نظر دور داشت. برای نمونه، خط کمرنگی که با مداد در حاشیه پایینی صفحه ۱۶۴ دیده می‌شود و توضیحی ناخوانا درباره «تتماج» است، قطعاً نوشته قزوینی، و نه فرد دیگری، است.

در برگ عنوان دستنویس نیز، مطلب نسبتاً مفصّلی نوشته شده که به شهادت یکی از دارندگان بعدی دستنویس، خط دهخداست. در اینجا نوشته شده است: «خط مرحوم میرزا علی اکبرخان دهخداست. این کتاب متعلق بایشان بوده و برای لغت نامه استفاده می‌کرده» (شاید خط عبدالحسین بیات باشد). مطلب مورد اشاره، ناظر به تجربه‌ای است که برای دهخدا، در بهار ۱۳۲۲ ش (دوشنبه، نوزدهم اردیبهشت)، هنگام مطالعه این کتاب روی داده است (رک: تصویر). از دیگر اسناد مربوط به سرگذشت این دستنویس، می‌توان به برگه پزشکی‌ای مربوط به همسر دهخدا (دارای یادداشتی با عنوان «خانم دهخدا»)، دارای تاریخ ۱۳۳۵/۸/۲۷، اشاره کرد. این برگه، نسخه تجویز پزشک، دکتر عبدالرضا نائینی در تهران است که نشانی مطب او (خیابان شاه، شماره ۸۰۴، مقابل باشگاه آرامنه) نیز در پایین نسخه

۱ برای اسناد ناظر به ارتباط وثیق قزوینی و دهخدا، رک: نامه‌های محمد قزوینی به علی اکبر دهخدا، صص ۹۸-۱۱۳.

علی علیہ السلام
وقت نماز عمومی حضرت آیت الله العظمیٰ انور العظمیٰ (ره) ۱۲۵۲ هـ ش

علی ابرحان دهمد
کتاب خطی

خط علامه دستخط
کتابت که در محضر شیخ محمد باقر
روز پنجشنبه ۱۲۵۲ هـ ش

نوروز نامه

کتابتین

کتاب

انیس الطالبین و عده السالکین
تألیف صلاح بن مبارک البخاری در وصف
مقامات شیخ بهاء الدین نقشبند متوفی در
سوم ربیع الاول سنه احدى و تسعين و سبعمائة

پزشکی، به چشم می‌خورد. نسخهٔ پزشک در داروخانهٔ «رامین» در میدان فردوسی پذیرش شده و مهر این داروخانه بر روی آن درج شده است (رک: تصویر). به نظر می‌رسد این دستنویس، اساساً متعلق به خود دهخدا بوده و تا تاریخ ۲۷ آبان ۱۳۳۵، یعنی کمتر از یک سال پس از درگذشت او (اسفند ۱۳۳۴)، همچنان در خانوادهٔ وی باقی مانده است.^۱ بر اساس یادداشتی هم که در حاشیهٔ برگ ۲ الف (طبق صفحه شماری که دهخدا بالای صفحات درج کرده، ص ۲)، به خط عبدالحسین بیات، مجموعه‌دار مشهور دهه‌های دور، دیده می‌شود، این نسخه در اردیبهشت ۱۳۴۳، از طریق ابتیاع، به او انتقال یافته است. چنین است عین این یادداشت: «بمبلغ نهصد و پنجاه تومان خریده شد، ولی قیمت این کتاب خیلی بیشتر است. اردیبهشت ۱۳۴۳، طهران، عبدالحسین بیات». دستنویس حاضر، احتمالاً در میان نسخه‌های بیات قرار داشته و از آنجا برای کتابخانهٔ آیت الله مرعشی خریداری شده است؛ کما این که برخی دیگر از نفایس مجموعهٔ بیات، در این کتابخانه قرار دارد.

دستنویس انیس الطالبین کتابخانهٔ آیت الله مرعشی، دارای ۱۱۳ برگ، در قطع ۲۵ در ۱۶/۵ سانتیمتر است و کاتب، در انتهای آن چنین رقم زده است: «تَمَّتِ الْکِتَابُ بِتَوْفِیْقِ الْمَلِکِ الْوَهَّابِ، عَلَیْ یَدِ الْعَبْدِ الضَّعِیْفِ النَّحِیْفِ، کَلْبِ بَابِ کَرِیْمِ الْمَأَبِ، الْمَحْتَاِجِ اِلٰی رَحْمَةِ اللّٰهِ، مُحَمَّدِ بْنِ عَبْدِاللّٰهِ، اَصْلَحَ اللّٰهُ تَعَالٰی شَانَهُ اَبَدًا فِی یَوْمِ الْاَحْمِیْسِ ثَانِی عَشْرِیْنِ شَهْرِ رَبِیْعِ الثَّانِی، عَمَّتْ مِیَامَنُهُ لِسَنَةِ ثَمَانٍ وَّ اَرْبَعِیْنِ وَّثَمَانِیَا هِجْرِیَّةِ النَّبَوِیَّةِ وَصَلَّى اللّٰهُ عَلٰی خَیْرِ خَلْقِهِ وَظَهَرَ حَقُّهُ مُحَمَّدٌ وَّآلِهِ وَاَصْحَابِهِ اَجْمَعِیْنَ اِلٰی یَوْمِ الدِّیْنِ وَسَلَّمَ تَسْلِیْمًا دَائِمًا کَثِیْرًا کَثِیْرًا مُؤَبَّدًا مَحَلَّدًا - م». این دستنویس، در قیاس با دستنویس‌های مورداستفاده در تصحیح منتشرشده توسط خلیل

۱ برای نمونه‌ای دیگر از نسخه‌هایی که در پژوهش‌های دهخدا لحاظ شده و پس از درگذشت او نزد خاندان وی باقی مانده، می‌توان به دستنویسی ناقص از دیوان منوچهری، با تاریخ مهم و نسبتاً کهن ربیع‌الثانی ۱۰۵۱ق اشاره کرد. مرحوم استاد دبیرسیاقی دربارهٔ این دستنویس نوشته است: «نسخه‌ای از دیوان منوچهری با تعدادی اوراق پراکنده، مرحوم میرزا یحیی خان دهخدا، برادر شادروان علامه علی‌اکبر دهخدا، در بازپسین روزهای زندگی خود در اختیار نگارنده نهادند. نسخه مذکور که قطعاً متعلق به استاد دهخدا بوده، و یا روزگاری در اختیار ایشان قرار داشته است - و اینک نیز به کتابخانهٔ آن مرحوم (کتابخانهٔ لغتنامهٔ دهخدا) برگردانده می‌شود - در نهم ربیع‌الثانی سال ۱۰۵۱ هجری قمری در دارالسلطنهٔ اصفهان... تحریر شده است» (دیوان منوچهری دامغانی، ص چهارده). هرچند اینک از وجود این دستنویس نسبتاً پراهمیت در کتابخانهٔ سازمان لغت‌نامهٔ دهخدا اطلاعی در دست نیست و در فهرست‌های آن کتابخانه، گزارشی از آن دیده نمی‌شود.

خط علامه قزوینی
 خط مرحوم میرزا علی ارغوانی در عهد است این کتاب است
 و برای لغت نامراده برگزیده است
 در این کتاب
 عظیم حالتی! روز شنبه ۱۲۶۲م اردیبهشت ماه (۱۳۲۲) سمسری مطابق
 چهارم جمادی الاول (۱۳۶۲) قمر ساعت نزدیک ده دهم صبح
 این کتاب را بخوانم و در آنجا بیان این کتاب موصوفه از پیش بر آن
 نویسنده آن معتقد که بعد ناگاه تغییر در من پیدا که گفتم از روح
 صبح بهاء الدین با تفأل از این کتاب برسم که آیا روح بر از خواب
 بدن باقی است! کتاب بگشودم و هیچ بر من نگشود. بار دیگر با توهمی
 بیشتر همان تقاضا کردم و گفتم اگر جواب بهم لید من بر نفس روح
 یقین کنم و کتاب باز کردم صفحہ نوزدهم که در طرف اول کتاب یک
 درق زودم اول مطلب در نیمه طریحیم در صفحہ هفدهم بعد از آنجا تا آخر
 آن خواندم لول مطلب این است: (نقل کردند از حضرت خواجہ مآدس آتہ
 روضہ کہ میفرمودند در ادوات اعمال...) من مرطه صفت و اندک
 را در بیام نه مرید سخاوت و نه من بعض جاه طلب بقا نام را بچیز
 ما گیرم. قوم مانند من آن قیمت را بخوان در تمام کتاب گویند
 چیزی را از آن قیمت بهی مقصود من یافت نشود!

۸۹۱۶

میرزا شهاب

دستنویسی پراهمیت از انیس
الطالبین و ارتباط آن با دهخدا

دستخط دیگری از علامه دهخدا در برگ عنوان انیس الطالبین و عدة السالکین

ابراهیم صاری اوغلی، دستنویس نسبتاً معتبری شمرده می‌شود. در واقع در متن تصحیح شده چاپی، از این دستنویس‌ها بهره برده شده است:

- دستنویس کتابخانه سلیمیه (ادرنه-ترکیه)، شماره ۴۶۳۶، به خط نسخ محمود بن علی سمرقندی، که کتابت آن در روز دوشنبه هفتم ربیع الآخر ۸۲۳ ق پایان یافته است (دستنویس اساس)؛

- دستنویس کتابخانه دانشگاه (اونیورسیتته) استانبول، شماره ۴۳۰، به خط نسخ موسی بن جهان ملک، که در روز جمعه ۲۴ صفر ۸۳۱ ق کتابت آن به اتمام رسیده است؛

- دستنویس کتابخانه نور عثمانیه در استانبول، شماره ۲۶۴۸، به خط نستعلیق موسی سمرقندی، که کتابت آن در جمادی الاولی ۹۵۳ ق در شهر قسطنطنیه (استانبول) به اتمام رسیده است.^۱

بی‌شک، بررسی تک‌تک اشارات ثبت‌شده در حواشی این نسخه و مقایسه آن با مدخل‌ها و شواهد لغت نامه دهخدا، می‌تواند در بازچاپ لغت نامه و یا هر پژوهشی ناظر به اسناد و مآخذ دهخدا در تدوین فرهنگ عظیمش، سودمند افتد. در واقع مواجهه یکی از لغویان بزرگ روزگار ما با این متن سده هشتمی، نخستین بار بر اساس این دستنویس صورت گرفته است. از آنجا که می‌دانیم دستنویس‌های این کتاب، با یکدیگر تفاوت‌های بسیار دارد، و از سوی دیگر، ممکن است این دستنویس قدیم و کهن، نسبت به متن چاپی کنونی، برتری‌هایی نیز از نظر زبانی داشته باشد، بررسی این نسخه از منظری که به آن اشاره شد، ضروری خواهد بود. دهخدا در برخی مواضع از هامش صفحات، علامت‌هایی شبیه ضربدر درج کرده که با

۱ انیس الطالبین، صص ۵۴-۵۶، ۶۰. برای سایر دستنویس‌های برجای مانده و شناخته‌شده از این کتاب، رک: همان، صص ۵۶-۵۸؛ فهرست مشترک نسخه‌های خطی فارسی پاکستان، ج ۱۱، صص ۸۰۸-۸۱۳؛ فهرستواره کتابهای فارسی، ج ۳، صص ۲۰۲۴-۲۰۲۵؛ ج ۷، ص ۱۲۳؛ فهرستواره دست‌نوشته‌های ایران (دنا)، ج ۲، ص ۲۷۶. از میان دستنویس‌های کهن این کتاب در ایران، می‌توان به دستنویس کتابخانه ملک به شماره ۱۰۵۹، بخش سوم مجموعه، اشاره کرد که به خط «محمد بن عبدالله»، احتمالاً همین کاتب دستنویس مرعشی، و دارای تاریخ ۸۴۹ ق است. همچنین دستنویس شماره ۷۷۹۱ کتابخانه مرکزی، دارای تاریخ ۸۸۶ ق است که کتابت آن به دست محمود بن نظام الدین بن علی خراسانی، در رباط گلبرگه، روبروی کعبه، به اتمام رسیده است. به نظر می‌رسد تصحیح مجدد این اثر، با همه امکانات جدید تازه به دست آمده و با دقتی افزون‌تر، ضروری است. همچنین چند دستنویس متقدم در فهرست مشترک پاکستان (رک: پیش‌تر) معرفی شده که در پژوهش‌های آینده، لازم است به آن‌ها نیز توجه شود.

این الطالین صلاح الدین ابن مبارک انجری در مقام است
شیخ بهاء الدین نقشبندی

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

حمد بی منها حضرت خدای را جلّ سلطانه و عمر آجانه که مجداً اولین
و آخرین فایحه تجید اوست و تاجید مفران طلاء اعلیٰ المجد تجید اودولت
بار یافتگان بساط قبول از لطف اوست و معرفت کمال عارفان عجز از معرفت او
سبحان منزه جعل الخلق الی معرفه سبب الا بالبحر عن معرفه

سبحان طایفه که صفاتش ذکر بر این عالم نمی آید که صد هزار سال همه خلق کاینان
فکر نکند در صفت حضرت خدا آخر بحر معرفت اینکالی دانسته شد که هیچ ندانسته ایم
و جلوات طبایع بر حضرت محمد رسول الله که عمده ثابناست و زنده موجودات

خواجه لوی کال و سلطان رسل مفندا و وره نمای جز و کل و برآل اصحاب که بخوم هندا
و رجوم اعدا

و بر این زمین و شیخ نایبین الیوم الدین **اما بعد** بر این باب بشارت پوشیده نیست
که بعد از سعادت مقام نبوت مرتبه شریفتر از کوی لایت خاصه نیست اگر چه با شایسته
و ما خلفت لجز و الا ان الی بعد و فی مطلق و کانت در غایت نفاس و کمال

زیر اینست بر منصفه تکلیف است که هر یک از خواص و عوام را جوهر معرفت حضرت
جلت لاقه محاصل ابد **حلیت** است که آنرا محضاً فاجیب از معرفت حقیقت
الخلق لا عرف از سوا هدا بن معنی است و دلایل این دعوی فاما یسمی این

معرفت از کارخانه صنع و نقد بر بر فامت هر یک بحج فالین و بحکم والله فضل
بعض

در شرحی از او
۱۲۵

کلمه

مطلوب
ای معرفت
در جلوه

میراث

دستیاری پراهمیت از انیس
الطالبین و ارتباط آن با دهخدا

توجه به آن‌ها به راحتی می‌توان واژگانی را که مورد توجه او بوده بازیابی کرد. در اینجا به چند مورد از آن‌ها، با ارجاع به آن موارد در متن لغت نامه دهخدا، محض نمونه اشاره می‌شود:

- «مذهب اهل حق آنست که هر چه کرامت ولی است معجزه رسول اوست و ثبوت ولایت بظهور کرامت است که مقارن بود به استقامت و متابعت سنت رسول در افعال و اعمال. از انفاس شریفه حضرت خواجه ماست - قدس روحه - که: بر ظهور خوارق عادات و کرامات اعتمادی نیست. کار، استقامت دارد و متابعت سنت» (انیس الطالبین، دستنویس مرعشی، صص ۷-۸، با علامت ضربدر بالای «انفاس» و «کار»؛ همان، چاپی، ص ۷۳). در مدخل «انفاس»، بخشی از این شاهد، با توضیح دهخدا درباره سند شاهد (به صورت «انیس الطالبین، ص ۷») دیده می‌شود. هر چند در مدخل «کار، ... داشتن» (به معنای اهمیت داشتن و مهم بودن آن...)، خبری از شاهد اخیر نیست.

- «و در کتاب نوادر الأصول مذکورست که تفرقه میان حق و باطل، مخصوص علماء باطن است» (انیس الطالبین، دستنویس مرعشی، ص ۹، سطر ۹، با علامتی ضربدری بالای «تفرقه»؛ همان، چاپی، ص ۷۵). در مدخل «تفرقه» در لغت نامه، همین شاهد با توضیح دهخدا درباره سند آن («انیس الطالبین، بخاری، ص ۹») به چشم می‌خورد.

- «حضرت عز و علا، هرچگاه [املائی اصل: هرچگاه] سخنان که بر ارواح این اولیا در خواب می‌گذارند [=می‌گذرانند]، یک جزو باشد از چهل و شش جزو نبوت» (انیس الطالبین، دستنویس مرعشی، ص ۱۱، با علامت ضربدر بالای «هرچگاه»؛ همان، چاپی، ص ۷۸). در مدخل «هرچگاه» از لغت نامه، شواهدی از «انیس الطالبین» آمده و از قضا، شواهد این مدخل، منحصر به همین کتاب است. البته شاهد ثبت شده در این بخش (ص ۲۲ نسخه

۱ احتمالاً در تدوین و آماده‌سازی لغت نامه دهخدا در این مدخل (انفاس) خطایی در خوانش این سطور روی داده است. به این معنا که جمله جدیدی که با «از انفاس شریفه حضرت خواجه ماست» آغاز می‌شود، با جمله پیشین آن خلط شده است. در واقع شواهدی که از «انیس الطالبین» برای «انفاس» آمده، دو شاهد است. شاهد اول: «از انفاس شریفه حضرت خواجه ماست قدس روحه که بر ظهور خوارق عادات و کرامات اعتمادی نیست»؛ و شاهد دوم: «متابعت سنت رسول در افعال و اعمال از انفاس شریفه حضرت خواجه ماست». از این میان، شاهد اول، بر اساس خوانش صحیح و شاهد دوم، بر اساس خطا در فصل و وصل جملات، ثبت شده و بایستی اصلاح شود. در این که خطای مربوط به این بخش، به خود مرحوم دهخدا بازمی‌گردد یا از ویراستاری که تدوین و آماده‌سازی این بخش را به عهده داشته سر زده، با بازنگری فیش‌های دهخدا در این مدخل، بعدها می‌توان روشن‌گری کرد.

بدار کشتم اشارت حضرت خواجه را فهم کردم که بحب رو چنانست با همه
 فقر آن که با ایشان منوجه می بوده اند این زمان نرعلاقت خواهند فرمود اما
 آنچه فرمودند که زید بزحمت به گفته است از معلوم نکردم در همان نزد
 حضرت خواجه را خواب دیدم فرمودند فال زید بزحمت الدین واحد و دام
 از اشارت حضرت خواجه در خاطر من بود این خواب دلیل حقیقت حضرت
 ایشانست که درجات و مقامات بنده کان حضرت حق را جل جلاله دلالت
 بر او داشت می کنند و آنچه می نمایند از کتاب و سنت و امامان و سایر سلف صالح
 قدس الله روحه و افاض علیها بر کانه

منت الكتاب بنوفز الملك الوهاب على يد العبد الضعيف التجيف

كلب باب كديم المآب المحتاج الى رحمة الله محمد بن

عبد الله أصلي الله تعالى شأنه ابدًا في يوم الخميس

ثاني عشر من شهر ربيع الثاني عمت ميامنه لسنة

ثمان وأربعين و ثمان مائة الهجرة النبوية

وصلى الله على خير خلقه ومظهر حقه محمد وآله

واصحابه اجمعين الى يوم الدين

وسلم تسليماً دائماً لئلا ينسى

مؤيداً مخلداً

وقت نماز عمومی حضرت
 قسم

مرعشی) در چاپ لغت نامه دهخدا نیامده است. به نظر می‌رسد دهخدا از میان شواهد متعدّد استخدام این واژه در کتاب بخاری، تنها سه مورد را برای چاپ نهایی برگزیده است. اما به هر حال، نخستین مواجهه‌های او با چنین واژه‌ای، در ص ۲۲ نسخه مرعشی بوده است. - «باختیار طلب بلا دشوارست؛ استاخی نباید کرد» (انیس الطالبین، دستنویس مرعشی، ص ۱۴، سطر ۳، با علامت ضربدر بالای «استاخی»؛ همان، چاپی، ص ۸۲). در مدخل «استاخی» در لغت نامه، چند شاهد از انیس الطالبین، البته این بار بدون ذکر شماره صفحه، دیده می‌شود که یکی، همین شاهد است. آنچه در این میان اهمیت دارد، توضیحی است که مرحوم دهخدا در بخش «سند شاهد» یکی از این شواهد به آن تصریح کرده و توضیحی درباره نسخه مورد استفاده خویش داده است: «انیس الطالبین بخاری نسخه خطی کتابخانه مؤلف».

- «دران راه در عقب مرکب ایشان می‌رفتم بنیاز تمام [با علامت «ح/خ» (= مؤخر) و «م» (=مقدم) بالای «می‌رفتم» و «بنیاز» که نشان می‌دهد صورت صحیح، «بنیاز تمام می‌رفتم» بوده و کاتب، متوجه خطا و سهو خود شده است. در متن چاپی نیز، صورت صحیح آمده است]. اما چند کزّت خاطر را [در متن چاپی: «را» در پانویس] بررفت شد بنسبت هواجس. هر بار که آن تفرقه واقع می‌شد، اندک التفاتی [چاپی: اندکی التفات] بمن می‌نمودند» (انیس الطالبین، دستنویس مرعشی، ص ۱۴، سطر ۷، با علامت ضربدری بالای «بررفت»؛ همان، چاپی، ص ۸۲). در مدخل «بررفت» در لغت نامه، شواهد منحصرأ از همین منبع اخذ شده است و همین شاهد نیز، بدون شماره صفحه در میان آن موارد به چشم می‌خورد. مستندی که نشان می‌دهد دهخدا به همین دستنویس مراجعه کرده، آن است که او شاهد اخیر را به همان صورت اولیه‌ای که کاتب کتابت کرده و بدون مقدم و مؤخر کردن «بنیاز تمام» و «می‌رفتم» ثبت نموده است: «در آن راه در عقب مرکب ایشان می‌رفتم به نیاز تمام».

- «چون خواجه محمّد بابا - نور الله مرقده - در پرده شدند، جدّ من - علیه الرحمة - مرا بسمرقند بردند و هر کجا که درویشی و اهل دلی بود مرا بصحبت ایشان رسانیدند» (انیس الطالبین، دستنویس مرعشی، ص ۱۴، سطر ۱۸، با علامت ضربدری بالای واژه «پرده»؛ همان، چاپی، ص ۸۳). در اواخر مدخل «پرده» در لغت نامه دهخدا (ج ۴، ص ۵۴۹۲)،

همین شاهد برای زیرمدخل «در پرده شدن»، از «انیس الطالبین» ثبت شده است. - «نقل کردند از حضرت خواجه ما - قدس الله روحه - که فرمودند: در اوایل جذبۀ شبی نزدیک مزار مزداخن بودم و درویش محمد زاهد با من بود، تکیه کرده بود. در آن حال روح من از قالب بیرون آمد و گردان گردان بطرف آسمان رفت» (انیس الطالبین، دستنویس مرعشی، ص ۲۲، سطر ۹، که بالای «تکیه» علامت ضربدری با مداد ثبت شده است؛ همان، چاپی، صص ۹۳-۹۴). در مدخل «تکیه کردن» در لغتنامه دهخدا نیز، این بخش از شاهد را، ذیل معنای «آسایش نمودن و راحت کردن، استراحت کردن، خفتن» می‌یابیم: «درویش محمد زاهد با من بود تکیه کرده بود و در آن حال روح من از قالب بیرون آمد» (لغت نامه، ج ۵، ص ۶۹۲۱). دهخدا در فیش خود، به عنوان مأخذ و سند شاهد، چنین نوشته است: «انیس الطالبین، ص ۲۲» و این عدد، دقیقاً همان صفحه‌ای است که این سطر، در آن صفحه از نسخه کنونی مرعشی ثبت شده است.

سخن پایانی آن که به قصد شناخت منابعی که دانشمند بی‌بدیل، علامه دهخدا به آن‌ها مراجعه کرده، لازم است یک کتابشناسی جامع و دقیق بر اساس گدها و سرنخ‌هایی که در خود لغت نامه وجود دارد، تهیه شود. در این راه، کتاب‌های خطی و چاپی موجود در کتابخانه سازمان لغت نامه دهخدا بسیار راهگشا خواهد بود. در واقع لازم است روشن شود دهخدا به کدام نسخه خطی یا کدام چاپ از یک متن مراجعه کرده و آیا در خوانش خود از فقره‌ای که مبنای فیش برداری او بوده، دقیق عمل کرده یا احیاناً خطایی در فیش‌های او وارد شده است. در کنار آن، همچنین می‌توان متن‌های کهن فارسی را بر اساس تصحیح‌های بهتر و موثق‌تر کنونی‌شان، با تصحیح‌ها یا نسخه‌هایی که دهخدا در اختیار داشته، مقایسه کرد، که در این صورت گامی مهم، در راستای نقد این بزرگ‌ترین فرهنگ موجود زبان فارسی برداشته خواهد شد. همچنین، از بین منابعی که او برشمرده، عناوینی به دست خواهد آمد که هنوز مورد بررسی متن‌شناسان زبان فارسی قرار نگرفته است.

- انیس الطالبین و عُدّة السالکین، صلاح بن مبارک بخاری، به تصحیح و مقدمه خلیل ابراهیم صاری اوغلی، به کوشش توفیق سبحانی، تهران، کیهان، ۱۳۷۱.
- همان، دستنویس شماره ۸۹۱۶ کتابخانه آیه الله مرعشی، به خط محمد بن عبدالله، مورّخ ۸۴۸ق.
- دیوان منوچهری دامغانی، به کوشش محمد دبیرسیاقی، تهران، زوّار، چاپ سوم، ۱۳۷۹.
- فهرست مشترک نسخه‌های خطی فارسی پاکستان، احمد منزوی، اسلام‌آباد، مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان، ۱۳۶۹، ج ۱۱.
- فهرست نسخه‌های خطی علی اکبر دهخدا، سیدمحمد طباطبایی بهبهانی (منصور)، تهران، مؤسسه لغت‌نامه دهخدا و مرکز بین‌المللی آموزش زبان فارسی، با همکاری نشر مورّخ، ۱۳۹۸.
- فهرست نسخه‌های کتابخانه سازمان لغت‌نامه دهخدا، محمدتقی دانش‌پژوه، نشریه کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران درباره نسخه‌های خطی [=نشریه نسخه‌های خطی]، زیر نظر محمدتقی دانش‌پژوه - ایرج افشار، دانشگاه تهران، ۱۳۴۲، ج ۳، صص ۱-۵۹.
- فهرستواره دست‌نوشته‌های ایران (دنا)، به کوشش مصطفی درایتی، تهران، کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، ۱۳۸۹، ج ۲.
- فهرستواره کتابهای فارسی، احمد منزوی، تهران، مرکز دائرةالمعارف بزرگ اسلامی، ۱۳۸۲، ج ۳ و ج ۷.
- لغت‌نامه، علی اکبر دهخدا، زیر نظر محمد معین - سیدجعفر شهیدی، تهران، مؤسسه لغت‌نامه دهخدا، چاپ دوم از دوره جدید، ۱۳۷۷.
- نامه‌های محمد قزوینی به علی اکبر دهخدا، سیدمحمدحسین حکیم، فرهنگ‌بان (فصلنامه فرهنگی و هنری)، س ۱، ش ۱، بهار ۱۳۹۸، صص ۹۸-۱۲۳.

